

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

УДК

НЕЧИТАЙЛО Ірина Миколаївна

МЕТАФОРИЧНЕ ВЖИВАННЯ
ДІЄСЛІВ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ
У ПАМ'ЯТКАХ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ
(X - ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст. ~~ст.~~)

Спеціальність 10.02.02 - російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

Робота виконана в Київському державному лінгвістичному університеті на кафедрі фонетики і граматики слов'янських мов

Науковий керівник: академік АН ВШ України, доктор філологічних наук, професор БОЛДИРЕВ Р.В.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЧЕРТОРИЗЬКА Т.К.;
кандидат філологічних наук, доцент
ПРИСКОКА О.В.

Провідна установа: Український державний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Захист відбудеться «19» червня 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30 у Київському університеті ім. Тараса Шевченка за адресою: 252017, м. Київ, бульвар Т.Шевченка, 14, ауд. 63.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка (Київ, вул. Володимирська, 58, кім. 10).

Автореферат розіслано «19» травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук,
доцент

ШАХОВА Л.І.

Характерною особливістю сучасної лінгвістики стало переміщення центру досліджень із структурних характеристик мовної системи в галузь тих особливостей мови, що забезпечують її посередницьку роль у взаємодії людини з навколишнім світом, суспільством, культурою. Тому останнім часом мовознавці все частіше звертають увагу на причини, що викликають розвиток мови, зумовлюють її творчий характер, зв'язок із розвитком людського мислення. Цей комплекс питань, узагальнено названий "людським фактором у мові" (Н.Д.Арутюнова, В.М.Телія, О.М.Шахнарович та ін.), пов'язаний з проблемами діалектики взаємодії мови із світом та свідомістю людини і проблемами мовних змін, їхніх закономірностей та універсалій, а також із дослідженням одного з найважливіших семантичних процесів розвитку лексики - виникнення переносних значень слова. Вивчення переносних значень розширює можливості вивчення причин, що зумовлюють розвиток лексичної системи у напрямку адекватного сприйняття людиною всього розмаїття навколишнього світу.

Переносні значення у наш час розглядаються не просто як засоби художності мови, що знаходяться на його стилістичній периферії і у разі втрати своєї образності проникають у його структуру, але й як феномен мови людини, що несе найважливішу функцію у пізнанні світу.¹

Переносні значення - це особливий рівень лексичної семантики, який, виконуючи специфічні когнітивні функції, віддзеркалює процеси трансформації семантичного поля слова. Переносному слововживанню та розвитку переносних значень слова у російській мові присвячені, зокрема, праці

¹ Гак В.Г. Русская политическая метафора. Рецензия. // Вопр. языкознания. 1993. № 2. С. 136.

Д.М.Шмельова, В.М. Телії, В.М.Гака, І.О.Стерніна, О.П.Чудинова, В.К.Харченко, Н.Є.Шершакової, Ю.М.Караулова, С.О.Мегентесова та ін.

Розвиток переносних значень слів може одержати найбільш широке та об'єктивне висвітлення тільки при конкретно-історичному підході до нього, коли переносні значення систематично досліджуються на різних етапах історії мови, починаючи з найбільш давніх засвідчених фактів.

Нову цікаву можливість з'ясування семантики переносних значень дає поняття *картини світу* як "достатньо деталізованої класифікаційної схеми дійсності, поданої у свідомості носіїв мови"². Коли переносні значення пов'язуються з фактами дійсності через відсилання до певних деталей картини світу, з'являється основа для виявлення універсальних та національно своєрідних рис у лексичній семантиці природних мов, розкриваються деякі фундаментальні принципи формування мовних значень.

Проблема реконструкції мовної картини світу середньовічної людини вимагає з'ясування причин виникнення метафоричного або метонімічного переносу у словах, систематизації виявлених неосемантів, а також побудови моделей будь-яких семантичних зміщень.

Дана дисертаційна робота присвячена дослідженню переносних значень дієслів фізичної дії, зафіксованих у пам'ятках давньоруської писемності X - XIII ст.ст. Серед основних моделей дієслівного слововживання давньоруської мови дієслова фізичної дії утворюють найбільш продуктивну групу. Завдяки своїм семантичним та синтагматичним

² Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). М.: Гнозис. - 1994. - С. 308.

особливостям вони дозволяють відновити систему метафороутворення як одного з аспектів стародавніх уявлень про світ.

Актуальність роботи зумовлена зростанням інтересу сучасної лінгвістики до таких особливостей мови, які забезпечують її посередницьку роль у взаємодії людини зі світом, та до причин, що викликають розвиток мови і забезпечують її творчий характер. Саме такою ланкою у системі мови є також і переносні значення окремих груп слів, зокрема дієслів фізичної дії.

Предметом дослідження обрано переносні значення давньоруських дієслів фізичної дії, їхній зв'язок з вихідними значеннями, типологічні ознаки переносних значень та особливості їхнього функціонування у пам'ятках давньоруської писемності X-XIII ст.ст.

Матеріалом для дослідження стали дієслова фізичної дії з "Матеріалів до словника давньоруської мови" І.І.Срезневського, "Словника російської мови XI - XVII ст." та "Словника давньоруської мови (XI - XIV ст.)", а також частково з текстів давньоруської літератури, написів, грамот. Розглянуто понад 2000 випадків переносного вживання дієслів фізичної дії (далі ДФД³).

Метою даного дослідження є визначення якісної своєрідності явищ переносного значення у смисловій структурі давньоруських ДФД у пам'ятках давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст. Поставленій меті відповідають такі завдання:

- виявити склад давньоруських ДФД з переносним значенням;
- дослідити семантичну структуру ДФД з переносним значенням;

³ У дисертаційному дослідженні дієсловами фізичної дії (ДФД) вважаються ті дієслівні лексеми, які позначають переважно конкретно-фізичну дію, зміну фізичного стану або взаємодію явищ навколишнього світу, що можуть бути чуттєво сприйнятими, на противагу, зокрема, дієсловом *declarandi* та дієсловом *cognoscendi*.

- систематизувати ДФД з переносними значеннями за ознакою їх участі у моделях утворення метафоричних та метонімічних значень;

- охарактеризувати основні моделі переносу значень на лексичному, граматичному та семасіологічному рівнях мови.

Теоретичну та методологічну основу дослідження становлять праці з різних аспектів теорії системності та семантики. В дисертації проаналізовано переважно такі проблеми, як: 1) зв'язок статичного та динамічного у мовній системі; 2) моделювання семантичних явищ і особливості дієслівної семантики; 3) дієслівна типологія і особливості мовної репрезентації абстрактних категорій.

Мета, завдання і методологічні засади дослідження обумовили використання у роботі таких методів, як описово-аналітичний, опозиційний, прийоми моделювання, елементи статистичного методу, а також метод адекватного опису лексичного значення через його поділ на складові семантичні компоненти. Матеріал для дослідження зібрано методом суцільної вибірки зі словників російської та давньоруської мови та текстів давньоруської літератури, написів та грамот.

Наукова новизна дослідження визначається його предметом і багатоаспектним й комплексним підходом до аналізу дієслівної семантики. У роботі описано давньоруські ДФД з переносним значенням, визначено семантичні особливості та опозиційно-ієрархічну систему дієслів даної тематичної групи. Вперше виявлено моделі утворення дієслівної метафори у пам'ятках давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст. Виділено семантико-тематичні групи абстрактних іменників, що відіграли роль модифікаторів у створенні дієслівних метафор. Визначено специфіку процесу метафоризації для кожної

семантико-тематичної групи дієслів від центральної до периферійної зони семантичного поля. Встановлено напрямки метонімічних перетворень у структурі аналізованих тематичних дієслівних груп.

Теоретичне значення даної роботи полягає у розробці ряду складних питань загального мовознавства (теорії семантичного переносу, системного характеру метафороутворення, семантичного моделювання), теорії і методики дослідження мови, теорії і практики перекладу стародавніх текстів.

Практична цінність роботи визначається тим, що її матеріали та результати можуть бути використані у функціонально-семантичних, історично-типологічних дослідженнях, у викладанні курсів лексикології та історії російської й української мов, а також у лексикографічній практиці при укладанні синонімічних і тлумачних словників.

Апробація роботи. Матеріали дисертаційного дослідження обговорювалися на наукових семінарах кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського державного лінгвістичного університету (1994 р.), на Ш міжнародному семінарі "Слов'янська культура в сучасному світі" (Київ, 1993р.), на Ш міжнародній конференції "Мова та культура" (Київ, 1994 р.), на науковій конференції "Українська термінологія і сучасність" (Київ, 1996 р.) та на "Степанівських читаннях" (1996 р., м. Москва). З теми дисертації опубліковано 8 наукових праць, з них 4 статті у наукових збірниках.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Метафоричні перетворення у структурі давньоруських ДФД зорієнтовані переважно на відображення взаємодії людини з нематеріальним світом; дієслівна метафоризація у відображенні взаємодії людини з матеріальним світом

фіксується у поодиноких випадках на периферії системи метафоричних перетворень.

2. Давньоруські ДФД реалізували свої метафоричні значення за двома моделями: «духовний світ - людина» і «людина - духовний світ». Системність реалізації цих моделей зумовлена наявністю ДФД певних семантико-тематичних груп, що узгоджуються з певними абстрактними іменниками у функції суб'єкта або об'єкта дії, подібністю граматичної формули метафоричних словосполучень, схожістю семних транспозицій у структурі дієслів та іменників.

3. Серії давньоруських ДФД зазначених моделей метафоротворення виступають як певні семантичні єдності, що відображають об'єктивну системність в організації довкілля. Це ієрархізована від центру до периферії підсистема мови, структурована на основі лексичних, граматичних та семасіологічних ознак. Системність цього класу дієслів виявляється також і в опозиційному характері своєї структури, об'єднаної узагальнюючим протиставленням «життя - смерть», що відображає спосіб світосприйняття людини та специфіку її мовної картини світу.

4. Дієслова, що входять до структури однієї семантико-опозиційної групи, виявляють подібні метафоричні ознаки. Збільшення семантичних відмінностей семантико-опозиційних груп залежить від позиційної віддаленості кожної з них від ядерної дієслівної групи. Спосіб метафоризації дієслова також залежить від того, яку позицію в ієрархічній метафоричній системі давньоруських ДФД воно займає.

Структура та зміст роботи.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, бібліографії та додатків - індексу проаналізованих дієслів і трьох таблиць.

У вступі обґрунтовується актуальність, наукова новизна дослідження, визначається його мета та завдання, вказуються методи і матеріал дослідження, розкриваються теоретико-методологічні основи, відмічається теоретичне і практичне значення роботи, подається перелік основних положень, що виносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні проблеми вивчення метафори" аналізуються різні підходи до визначення метафори у сучасній лінгвістиці й проблеми вивчення специфіки дієслівної метафори.

З цією метою у роботі подано стислий огляд різних теорій метафори, визначено основні напрямки вивчення цього семантичного феномена, проаналізовано положення, що лягли в основу традиційного вчення про метафору. Особливу увагу приділено трьом напрямкам, які зумовили характер метафорології 80-х років ХХ ст. До них належать теорія інтеракції, компонентний аналіз і гносеологічні принципи сприйняття та відображення дійсності. Надмірне захоплення багатьох дослідників однією з версій трактування метафоричної трансформації слова веде до однобічного дослідження сутності метафоричного переносу.

Наприкінці 80-х років у теорії метафори склалася ситуація, визначена протиставленням системно-структурного, комунікативно-функціонального та генеративно-функціонального принципів. Таким чином, дослідження в галузі семантичного переносу фактично залишили без відповіді найважливіші питання: чи належить мовна метафора до

регулярних явищ, чи вона є таким спонтанно-ірегулярним довільним утворенням, яке не піддається коректній систематизації і моделюванню?

Методологічно найважливішим у сучасній метафорології є її переорієнтація на теоретичні позиції антропологічної лінгвістики, яка вивчає мову у тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю. Філософським підґрунтям такої зміни стали розробки в галузі когнітивної теорії мови, яка ствердила антропометричну основу мовленнєвої діяльності людини. Цей підхід дозволив всебічно визначити роль метафори як одного з засобів, що забезпечують посередництво мови у взаємовідношеннях людини зі світом.

З когнітивної точки зору метафоризації - це операції над знаннями, які часто призводять до змін онтологічного статусу знань: невідоме стає відомим, а відоме - абсолютно новим тощо. При метафоричному переносі фактично здійснюється "наведення" нової категоризації на дійсність або її окремі фрагменти, в результаті чого виникають риси оновленого поняття, що змінюють стандартне уявлення про фрагмент дійсності, або категоризуються нові (абстрактні) поняття, які майже не піддаються раціональному осмисленню (О.М. Баранов, Ю.М. Караулов та ін.).

Когнітивні засади антропоцентричного погляду на метафору дають підстави вважати неправомірними спроби окремих науковців побудувати чисто семантичну або чисто прагматичну концепції метафори, оскільки при метафоризації діє одночасно велика кількість факторів і механізмів смислоутворення.

Тому подальший розвиток метафорології зумовив необхідність висвітлити дану проблему з різних точок зору.

Не можна не погодитися з думкою Н.І.Сукаленко, Н.В.Павлович, С.О.Мегентесова та ін., які, відстоюючи зумовленість появи метафори психологічними, біологічними властивостями людини та історичним розвитком суспільства, довели можливість моделювання процесів метафороутворення не тільки для окремих груп слів, але для всієї лексичної системи мови.

У зв'язку з тим, що при вивченні метафори переважно об'єктом дослідження були імена, в даній роботі проаналізовано менш досліджену дієслівну метафорику. Як свідчать публікації з проблем дієслівного метафороутворення, увага дослідників звертається передусім на такі особливості даного семантичного феномена:

1. Дієслівна лексика, відображаючи процесуально-подійний світ, і є одним із найважливіших засобів формування мовної картини світу у свідомості людини. Тому система дієслівних метафоричних значень виступає тут як важливий фактор формування образної картини світу.

2. Особливості виникнення метафоричних значень дієслів зумовлені специфікою семантики частини мови. У семантичній структурі дієслів є компоненти, які подають інформацію про особливості його денотата. Саме поєднання у когнітивній моделі дієслова семантичного простору й часу, поняттєвого протиставлення між матерією і рухом створює "те надзвичайне начало у семантиці дієслова, яке дозволяє йому утворювати векторні зв'язки у складі майбутнього висловлення та поєднувати в одній структурі предметні та непередметні ознакові сутності"⁴.

---

⁴ Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка: Модели действия. - М.: Наука. - 1992. - С. 88.

3. Складність дієслівної метафоризації зумовлена насамперед більшою складністю дієслівної семантики у порівнянні з іншими частинами мови: через те, що денотати дієслів являють собою денотати-ситуації, які органічно пов'язані з певними предметами, суб'єктами та об'єктами, основа метафоричної трансформації набуває комбінованого характеру. Тому й класифікація метафоричних значень дієслів має здійснюватися за кількома принципами, передусім за денотативним, парадигматичним та синтагматичним.

4. Характерними рисами сучасного метафородослідження у структурі дієслів є, по-перше, інтерес до розширення антропологічних аспектів вивчення цього семантичного явища, по-друге, комплексно-синтетичний аналіз процесів метафоричного переносу значень, по-третє, активізація когнітивних розробок проблем семантичних трансформацій.

5. Складність дієслівної семантики і текстова зумовленість утворення метафоричних значень дієслів певною мірою спричинюють активізацію досліджень, саме зорієнтованих переважно на врахування когнітивних, антропологічних факторів виникнення дієслівних метафор та визначення напрямків метафоричних трансформацій у словосполученнях, які брали участь у таких семантичних процесах.

6. Аналіз закономірностей семантичної деривації, як і розробка принципів загальної дериваційної теорії у сучасному мовознавстві, спрямований на вивчення всього відомого історичного простору мови. «Дериваційний аналіз стародавніх текстів дозволяє більш глибоко пояснити еволюцію мовної системи»⁵.

---

⁵ Мурзин Л.Н. Основы дериватологии. - Пермь. - 1984. - С. 82.

7. Дослідження мовної метафори за допомогою синтетичного підходу дозволяє вирішувати такі проблеми, як системність та архетиповість походження переносного значення.

У другому розділі “Особливості виникнення метафоричних значень у давньоруських дієсловах, що означають фізичну дію” аналізуються семантичні особливості метафоризованих давньоруських ДФД.

У семантичному полі дієслова, за твердженням О.С.Кубрякової, О.В.Платонової та ін., наявний елемент одного чи кількох реальних об’єктів, пов’язаних між собою відношеннями спрямованої на них дії. Цим пояснюється складність моделей утворення переносних значень дієслів, оскільки “когнітивне тяжіння” метафоризації враховує конкретні і абстрактні ознаки.

Семантична єдність давньоруських ДФД, які розвивали метафоричні значення, зумовлюється найвірогідніше певною спільністю асоційованих конкретних і абстрактних елементів значення.

Як показав матеріал пам’яток давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст., основною метою вживання давньоруських ДФД у переносному значенні була реалізація їх когнітивних і оціночних функцій, пов’язаних зі специфікою взаємодії засвоюваних середньовічним суспільством абстрактних понять із конкретною людиною, її емотивним і духовним світом.

Із розвитком самоусвідомлення людини та її самовідокремлення від навколишньої дійсності, що було характерним ще для доязичницького періоду, мовна картина світу, очевидно, складалася переважно за формулою людина - фізичний світ.

Розвиток суспільних відносин і поява релігійних основ світогляду (зокрема християнізація етносів Євразійського ареалу) найвірогідніше зумовлюють розвиток понять релігійного, духовного, морального - абстрактного характеру. Засвоєння цих понять здійснювалося за тими ж принципами, що й конкретних, і саме за допомогою конкретних понять. Тому формула світосприймання набуває інший вигляд типу семіотичної тріади людина - фізичний світ - духовний світ. Дієслова на позначення конкретної дії як основні лексичні засоби вираження понять про взаємодію реалій можуть бути кваліфіковані також як певні умовні посередники у цьому когнітивному процесі, звичайно і з певними застереженнями, зокрема, на складність цих процесів у давніх індоевропейських мовах й таких індоевропейських мовах раннього середньовіччя, як старослов'янська, давньоболгарська, давньомакедонська, давньосербська, давньопольська, давньочеська і давньоруська.

Процес вживання цього класу слів у метафоричному значенні також відбувався за семантико-понятійною формулою людина - фізичний світ - духовний світ, де позначення непередметних понять певною мірою матеріалізувалися, уособлювалися. Тут дієслівні метафори у давніх слов'янських мовах, зокрема, у давньоруській, доцільним видається аналізувати на матеріалі мінімальних контекстів - словосполучень типу дієслово + абстрактний іменник.

Розгляд оказіональної сполучуваності дієслів з цих позицій дозволяє виділити дві структурно-семантичні моделі дієслівних метафор, що об'єднують майже однакові за кількістю групи дієслів.

Перша модель «духовний світ - людина» об'єднує дієслова, що відображають дію нематеріальних сил на світ людини: **Прѣзорьство въводи, любы же въгражають**⁶. Ізб.1073р.

До складу другої моделі "людина - духовний світ" включено дієслова на позначення узагальненої дії людини на духовний світ, що виражають прагнення людини чинити певний спротив новим для себе явищам або культивувати їх у залежності від вимог християнської моралі: **Христіанін... свое спасенье зиждуть**. Ілар. Зак. Благ.

Семантико-тематичні межі зазначених дієслівних груп, як свідчать матеріали пам'яток давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст., виявилися відкритими. Деякі такі дієслова функціонують водночас в обох групах, що свідчить про явну семантичну незавершеність метафоричної системи давньоруських ДФД. Ця система, певною мірою позначаючи засобами метафоричних трансформацій вплив оточуючого нематеріального середовища на духовний світ людини, виступає як специфічна семантична структура, побудована на різнорівневих протиставленнях як елементах, що моделювали духовний світ середньовічної людини доби християнізації. Вона переважно як давньоруська лексична спадщина збереглася у сучасних східнослов'янських мовах звичайно у певному модифікованому вигляді або у семантичних комплексах конкретизуючих дієслівних пар. Тут через те, що "головним протиставленням, яке пов'язане з прагматичними цілями колективу, є розрізнення позитивного та негативного по

⁶ У тексті автореферату і дисертації фрагменти давньоруських текстів на відміну від сучасної лінгвістичної традиції через технічні причини, пов'язані з комп'ютерним набором, подано уставним письмом.

відношенню до колективу та до людини”⁷, схвальне та засуджуюче ставлення до подій безумовно впливає на формування в цілому системи вторинної номінації. Метафоричний перенос такого типу характеризується специфічними ознаками, пов'язаними з семантичними та синтагматичними чинниками. По-перше, якість діяння духовних сил оцінюється за змістом самої фізичної дії, що лежить в основі переносу. По-друге, позитивність чи негативність даної дії визначається асоційованими у структурі того чи іншого дієслова суб'єктами та об'єктами дії. По-третє, у семантико-поняттєвій моделі “духовний світ - людина” функціонально важливими виступають номінації на позначення саме явищ духовної культури. Цінність цих понять у давньоруській літературі визначалася християнською мораллю, і зрештою оцінювальний результат дії виникав на основі архаїчних уявлень про користь зазначеної фізичної дії, накладених на релігійне розуміння тих чи інших понять.

Семантичне поле дієслів, які зазнавали у давньоруській мові впливу метафоризації за семантико-поняттєвою моделлю “духовний світ - людина”, репрезентує переважно семіотичне протиставлення “життя - смерть” як таке, що узагальнює зміст певних позитивних та негативних дій. За проаналізованими матеріалами пам'яток давньоруської писемності утворене метафоризованими ДФД семантичне поле виступає як така специфічна і ієрархічно побудована єдність, структурація якої базується на серії взаємопов'язаних семіотичних опозицій типу сприяння - пошкодження, погіршення (подъспрати - врѣжати), покриття - очищення (облѣчи - съвлещи), присвоєння -

⁷ Иванов В.В., Топоров В.К. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). - М.: Наука. - 1965. - С. 63-64.

дарування (одержати - вздати), спрямовуюча дія - перешкода спрямованому руху (порвати - звати), або типу, пов'язаного з позначенням зміни стану (посилення - ослаблення)(доп'євати - изнемоци), чи типу, пов'язаного з позначенням різних видів пересування: зближення - віддалення (достигнути - оступати), піднімання - опускання (взноситиса - гънृतиса)⁸.

Та обставина, що дієслова з метафоричної семантико-поняттевої моделі “духовний світ - людина” утворюють певну обмежену сукупність лексичних одиниць, об'єднаних за спільністю змісту, очевидно зумовлює польовий характер системної організації цієї семантичної єдності. Як певний фрагмент презентації загальної опозиції “життя - смерть”, семантико-поняттева модель “духовний світ - людина” виражає позначення такого впливу на людську особистість, який сприяв би її благополуччю або спричинював руйнівні процеси. До ядра даного семантичного поля увійшли дієслова, що виражають найбільш узагальнене значення таких позитивних і негативних дій.

У групі дієслів семантичної опозиції типу “сприяння - пошкодження, погіршення” визначити ядро як окреме слово виявилось неможливим, оскільки одиниці аналізованого поля об'єднані у ньому за семантико-опозиційним принципом. Разом із тим тут можна виявити домінанту у кожній дієслівній групі. Так, у групі “пошкодження” домінантою ймовірно виступає слово врѣдити/врѣжати/врѣждати, але група “сприяння” може бути представлена кількома домінантами у кожній конкретизуючій дієслівній групі. Саме тому ядром семантичного

⁸ У дисертаційному дослідженні синонімічні ряди ДФД включають дієслова, що пройшли фази метафоризаційних і метонімізаційних трансформацій у мові пам'яток давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст.

поля дієслів першої семантико-поняттєвої метафоричної моделі «духовний світ - людина» доцільно вважати не окреме слово, а цілу опозиційну дієслівну групу «сприяння - пошкодження, погіршення».

У семіотичній стратифікації семантичного поля ДФД з метафоричної моделі «духовний світ - людина» спостерігається за комплексом семантичних ознак і метафоричних трансформацій спрямування певною мірою від ядра до його периферії. Це поле семантично диференціюється за рахунок дієслів, у семантичному просторі яких чим далі позиційно від ядра зменшується поєднання у семантичній структурі специфічних для даної моделі елементів значення та виразніше представлені семантичні ознаки, характерні вже для дієслів іншої метафоричної моделі «людина - духовний світ». Периферійними як найбільш віддаленими від вираження поняття впливу, діяння тут можна вважати дві опозиційні групи, об'єднані позначенням стану та пересування.

На рівні метафоротворення давньоруські ДФД метафоричної моделі «духовний світ - людина», що належать до ядерних груп, при метафоризації виявляють найбільш типові семантичні ознаки. Метафоричний ефект у дієслівних групах з домінантними семами сприяння і пошкодження досягається за рахунок нейтралізації в їх семантичній структурі елементу значення «живий суб'єкт» та появи цього елементу у структурі абстрактних іменників з конструкції дієслово + іменник, а також внаслідок нейтралізації семантичної ознаки «спосіб дії».

Абстрактні іменники у граматичному сполученні з давньоруськими ДФД виконують метафоризуючу функцію. У словосполученнях із зазначеними групами ДФД виступають такі тематичні групи абстрактних іменників, які позначають

переважно суспільні явища (безаконік), явища у сфері релігійного життя (молитва, дүхъ Божи, постъ), вчинки (хүленик), почуття (любвѣвь, страсть, рѣвность), морально-етичні властивості (тѣщеславик, дързость), розумова діяльність (мысль, моудрствованик), філософські поняття (истина) та ін. Названі абстрактні давньоруські іменники у метафоричній моделі «духовний світ - людина» виступають у конструкції дієслово + іменник як суб'єкт дії у граматичних формах називного та орудного відмінків однини:

Бѣжнѣ тѣ ражѣже рѣвностью, ражизающе тѣ вѣсьгда не смѣртью желѣзною, нѣ скорѣмъ подвизаннемъ. Мін. 1096 г. (вересень), арк. 18.

Раждѣгьса Бѣжствною рѣвностию и любѣвию и дѣшаникмъ Бжикмъ. Нест. Жит. Феод.

Подальше дослідження метафоричної моделі «духовний світ - людина» дозволяє констатувати, що неядерні групи давньоруських ДФД при наближенні до периферії поступово втрачають деякі ознаки метафоротворення і зберігають лише найбільш характерні метафоричні властивості. Тут, зокрема, по-перше, у конструкціях дієслово+іменник серед абстрактних іменників у функції суб'єкта дії відсутні іменники на позначення суспільних явищ, явищ у сфері релігійного життя, морально-етичних властивостей і філософських понять. По-друге, на відміну від ядерних груп ДФД периферійні групи ДФД демонструють переважно широку парадигму абстрактних іменників у функції непрямого об'єкта дії: назви трьох понять із загальнонегативною семантичною ознакою боязнь, з'ло, хочла у семіотичній опозиційній групі «покриття - очищення» і назви шести тематичних груп абстрактних понять в опозиціях типу

«присвоєння - дарування», «дарування - позбавлення» і «спрямовуюча дія - перешкода спрямованому рухові». По-третє, у периферійних групах опозицій з ДФД із збільшенням кількості семантичних актантів змінюється склад граматичної структури метафоричних словосполучень. По-четверте, зазнає змін і коло конкретних іменників у позиції прямих об'єктів дії: прями та метонімічні позначення людини у передпериферійній опозиції обмежені лише позначеннями конкретних людей і назвами, які характеризують внутрішній психічний світ людини, її здатність мислити і переживати (душа, умі).

Незмінним для всіх непериферійних опозиційних груп з ДФД у конструкціях типу дієслово + іменник залишається семний склад трансформацій у семантичному просторі дієслів та метафоризуючих іменників. Такою передусім є, зокрема, сема "живий суб'єкт", яка втрачається дієсловом і переходить у метафоричному словосполученні до семантичного поля абстрактного іменника. Обов'язковою для всіх опозиційних груп метафоричної моделі «духовний світ - людина» є також нейтралізація таких сем, як "спосіб", "характер", "напрямок", "результат дії", та актуалізація потенційних сем "позитивний вплив - негативний вплив" залежно від того, який узагальнюючий зміст вкладає мовний колектив у той чи інший характер дії. Так, семи типу "локриття", "наближення", "піднесення" і "освітлення" традиційно сприймаються як сприятливі дії, а семи типу "позбавлення", "віддалення", "приземлення", "затемнення" і под. асоціюються зі сприятливим впливом на будь-який об'єкт дії.

Периферійні опозиційні групи стану та пересування лише частково зберігають метафоричні ознаки ДФД інших груп опозицій з ДФД у метафоричній моделі «духовний світ -

людина» і дечим нагадують метафоризацію деяких груп опозицій з ДФД іншої метафоричної моделі - моделі «людина - духовний світ». Основною відмінністю периферійних груп опозицій з ДФД від ядерних ДФД у метафоричній моделі «духовний світ - людина» є транспозиція диференційних сем, пов'язаних з конкретизацією суб'єкта дії, у семантичній структурі дієслів і абстрактних іменників.

Аналіз основних ліній реалізації у конструкціях с ДФД метафоричної моделі «людина - духовний світ» також, як і вивчення метафоричної моделі «духовний світ - людина», зорієнтовано на дослідження особливостей виникнення метафоричних значень ДФД залежно від того, до якої семантико-тематичної групи вони належать і яку позицію в опозиційно-семантичній ієрархії вони займають. Тут особлива увага до того ж звертається на порівняння механізмів метафороутворення моделі «духовний світ - людина» і моделі «людина - духовний світ».

Дієслова метафоричної моделі «людина - духовний світ» передають у переносному смислі вплив людини на оточуюче нематеріальне середовище. Група цих дієслів представлена більшою кількістю одиниць, що можна пояснити впливом християнської ідеології на асоціативний світ середньовічної людини, завдяки чому ствердилася активна перетворююча роль особистості у взаємодії з навколишнім світом. Мовна картина світу людини виражала цю взаємодію з життєстверджуючими та згубними силами. На матеріалі мови пам'яток давньоруської писемності X - XIII ст.ст. у конструкціях з ДФД метафоричної моделі «людина - духовний світ» виявлено системність семантичних асоціацій у формі базових та конкретизуючих протиставлень.

Загальносемантичною домінантою внутрішньої організації метафоричної моделі «людина - духовний світ», як і моделі «духовний світ - людина», є розрізнення мовним колективом позитивного та негативного у відношенні до людини. Універсальною опозицією, що лягла в основу вживаних метафорично ДФД, можна вважати протиставлення “життя - смерть” у широкому розумінні цих слів. Конкретизуючими протиставленнями тут переважно виявилися такі: створення - знищення (з’явити - губити); сприяння - пошкодження, погіршення (оросити - исшити); спрямовуюче діяння - перешкода спрямованому рухові (подклизати - с’държати); зближення - віддалення (приблизити - от’вер’їчи); присвоєння - передавання (почърпати - от’дати); передавання - позбавлення (подати - лишати), або типу, пов’язаного з позначенням різних видів зміни стану (цв’їсти - үв’анүти) і пересування (достичи - об’їжати).

Семантична стратифікація ДФД метафоричної моделі «людина - духовний світ» утворює, як і в моделі «духовний світ - людина», специфічно організований семантичний простір з ядром і периферією. Ядерними групами, семантичне поле яких включає узагальнену ознаку, що містять у своїх значеннях ознаку позитивної чи негативної або творчої чи заперечуючої дії на духовні сили, можна назвати групи опозицій “створення - знищення” і “сприяння - пошкодження, погіршення”.

Як і в моделі «духовний світ - людина», периферійну частину ДФД моделі «людина - духовний світ» складають група опозицій зміни стану і група опозицій різних видів пересування, тому що вони лише частково позначають сему впливу та взагалі взаємодії понять “людина” та “духовний світ”.

На відміну від моделі «духовний світ - людина», де спосіб метафоризації визначався не тільки семантикою дієслова, а й семантикою абстрактного іменника, що означає суб'єкт дії, в даному випадку метафоризуюча роль належить абстрактним об'єктам означуваної дії, оскільки суб'єкти дії (конкретні іменники, що означають людей) у процесі метафоризації участі не беруть. Семантико-тематичні групи абстрактних іменників у конструкціях дієслово+іменник збігаються з тими, що фіксуються у моделі «духовний світ - людина», за винятком назв природних явищ. У метафоричній моделі «людина - духовний світ» на активізацію когнітивної семантики абстрактних іменників як об'єктів дії у сполученні з дієсловами конкретної дії впливають доміантні поняття предметної сфери, що спричинює асоціацію цих абстрактних іменників з предметами матеріального світу (пор., зокрема: поу́ченьк = тканина, мнлость, любѣвь = будівля, мысли = рослина і т.ін.).

На семантичному рівні мова пам'яток давньоруської писемності демонструє у моделі «людина - духовний світ» три основні ознаки метафоричного процесу у конструкціях дієслово + іменник. Першою ознакою метафоричного переносу ДФД є така семантична зміна, яка пов'язана передусім із втратою ДФД у своїй семантичній структурі семи «фізична дія» і появою семи «предметність» у абстрактному іменнику, що метафоризує ДФД. Другою ознакою метафоричного переносу ДФД є нейтралізація диференційних сем способу та якості дії. Третьою ознакою метафоричного переносу ДФД моделі «людина - духовний світ» є актуалізація потенційних сем позитивної та негативної дії залежно від того, який зміст закладено мовним колективом у те чи інше діяння. Семи типу «створювати», «розпалювати», «наповнювати», «освітлювати» і «солодити» асоціюються з

позитивним впливом; семи типу “знищувати”, “гасити”, “випорожнювати”, “затемнювати”, “гірчити” - з негативним.

На граматичному рівні метафоричній трансформації певною мірою очевидно відповідає наявність абстрактного іменника у функції прямого чи непрямого об'єктів при ДФД, які однаково впливають на цей процес.

Неядерні опозиційні групи ДФД у позиціях, наближених до периферії, поступово виявляють відмінності метафоричного процесу. Тут передусім фіксується у пам'ятках давньоруської писемності у конструкціях дієслово + іменник переважно звуження кола тематичних груп абстрактних іменників у функції об'єкта дії, а також зникнення абстрактних іменників у функції непрямих об'єктів в опозиційних словосполученнях з ДФД типу присвоєння - передавання та передавання - позбавлення. Зменшується також кількість конкретних іменників у функції суб'єкта дії. В той же час урізноманітнюються граматичні способи вираження непрямих об'єктів дії за рахунок появи прийменникових форм родового, знахідного та орудного відмінків.

У семантичній структурі ДФД неядерних груп нейтралізуються семи не лише способу дії, але й ознаки і напрямку дії. Зберігається основа даної метафоричної моделі - нейтралізація семи “конкретність” та актуалізація потенційних “позитивний вплив - негативний вплив”.

Периферійні групи опозицій з ДФД на позначення змін стану і різних видів пересування репрезентують певною мірою також сему впливу, що позначилося на характері метафоризації цих ДФД. Як і в аналогічних групах опозицій у метафоричній моделі «духовний світ - людина», при незначній кількості абстрактних іменників у функції прямих об'єктів дії у моделі «людина -

духовний світ» метафоричні трансформації поширюються на всі тематичні групи абстрактних іменників у функції непрямих об'єктів, а також поширюються на групу іменників, що позначають певні часові поняття (**день, вечерь**). Саме цим, очевидно, і зумовлюється наявність тут найбільшої для метафоричної моделі «людина - духовний світ» кількості граматичних форм вираження непрямого об'єкта - применникових форм у сполученні майже з усіма непрямыми відмінками абстрактних іменників.

Метафоричні трансформації у периферійних групах ДФД з моделі «людина - духовний світ» майже повністю збігаються з тими, що фіксуються у метафоричній моделі «духовний світ - людина». Це пояснюється практично повною подібністю їх семантичних опозиційних ознак і свідчить про зв'язок обох моделей метафоризації, об'єднаних спільними когнітивними і спільними власне мовними процесами у пам'ятках давньоруської писемності.

Спільними для обох моделей метафоризації є 34 ДФД, що можуть з однаковою активністю демонструвати обидві семантичні трансформації.

У другому розділі розглянуто також 10 ДФД, що функціонують в ускладнених метафоричних конструкціях. Більшість метафоричних словосполучень є бінарними синтаксичними конструкціями з одним абстрактним іменником. У метафоричних конструкціях з двома одночасно вжитими абстрактними іменниками реєструється фактично подвійний вплив на семантику ДФД. Для мови пам'яток давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст. ускладнені метафоричні конструкції були менш типовими, ніж бінарні метафоричні конструкції.

У третьому розділі «Особливості виникнення метонімічних значень у давньоруських ДФД» аналізується специфіка метонімічних трансформацій у групах опозицій з ДФД. Метонімізовані давньоруські ДФД виступають як особливо організована семантико-тематична єдність, яка поділяється на семіотичні групи опозицій типу присвоєння - передавання, покриття - очищення, сприяння - пошкодження, погіршення, а також групи опозицій типу, пов'язаного з позначенням різних видів пересування або фізіологічної дії. На граматичному рівні тут необхідною умовою для метонімізації ДФД є наявність конструкцій іменник (суб'єкт) + дієслово і дієслово + іменник (об'єкт), де у функції суб'єкта або об'єкта дії виступають виключно конкретні іменники як назви людей, знарядь праці, предметів побуту, зброї тощо.

Метонімічні трансформації давньоруських ДФД поділяються на такі основні типи: 1) метонімічний перенос на основі переміщення об'єкта дії з частини на ціле або з засобу дії на результат дії та ін.; 2) розширення й звуження значення і 3) особливий вид звуження значення, що виникає внаслідок еліпсису.

У третьому розділі встановлено також, що, як і у випадках з метафоризацією, метонімічний перенос у давньоруських ДФД за тим чи іншим способом зумовлений належністю ДФД до певної семантико-тематичної групи, що свідчить про системний характер лексики пам'яток давньоруської писемності, органічним продовженням якої є також системний характер лексики сучасних східнослов'янських мов - білоруської, української і російської.

У висновках узагальнюються основні результати проведеного дослідження складних процесів дієслівної метафоризації у мові

пам'яток давньоруської писемності X - першої половини XIII ст.ст.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Структура східнослов'янських мов і трансформація давньоруської дієслівної метафоризації // Суспільствознавчі науки та відродження нації. Збірник наукових праць. - Луцьк. - 1997. - С. 97-100.
2. Система дієслівного метафоруутворення як аспект середньовічних уявлень про світ // Слово лікує, вчить, виховує, єднає. - Київ. - 1997. - С. 50-52.
3. Трансформація моделей метонімізації давньоруських дієслів у російській мові // Проблеми зіставної семантики. Збірник статей. - Київ. - 1997. - С.41-44.
4. Аспекты изучения глаголов физического действия в древнерусском языке // Славянская культура в современном мире. - Киев. - 1994. - С. 167-168.
5. Фактори метафоризації дієслівної лексики у давньоруській мові. - Деп. 19.Ш.1996 р. № 755. Укр. Ук 96.- С. 1-25.
6. Семиотические модели образования переносных значений на основе глаголов физического действия в древнерусском языке // Язык и культура. - Киев. - 1994. - С. 121-122.
7. Метафоризація давньоруських дієслів фізичної дії як засіб термінологізації // Матеріали наукової конференції «Українська термінологія і сучасність». - Київ. - 1995. - С.84.
8. Трансформація древнерусских метафорических моделей глаголов физического действия в современном русском языке // Степановские чтения. - Москва. - 1996. - С. 93.

А н н о т а ц и я

Нечитайло И. Н.

“Метафорическое употребление глаголов физического действия в памятниках древнерусской письменности (X - первая половина XIII вв.)”.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык.

Киев, Киевский госуниверситет им. Т.Г.Шевченко. 1997 г.

Защищается на основании 5 статей и 3 тезисов докладов, отражающих результаты исследования метафорических значений древнерусских глаголов. Установлено, что глаголы физического действия образуют оппозиционно организованное семантическое единство. Возникновение переносных значений в данном классе слов имеет системный характер и тесно связано с семантическим типом глагола.

Nechitailo I.N.

Metaphorical use of physical action verbs in Old Russian manuscripts (X - XIII cc.) .

Dissertation for the degree of Candidate of Science in Philology on the Speciality 10.02.02 - Russian Language.

The Kiev's University by name Taras Shevchenko. Kiev, 1997.

5 articles and 3 theses reflect the contents of the dissertation: the results achieved in the research of verbal metaphorisation and metonymisation, their types at different levels of the language.

The main conclusion is that semantic characteristics of verbs and types of metaphorisation are closely interconnected.

Ключові слова: метафоричні моделі, семантична опозиція, актуалізація та нейтралізація сем, метонімічні трансформації, домінанта, конотація, семантична структура.

И. Нечитайло

АННОТАЦІЯ

Невзятый И. И.

"Метафорическое" употребление глаголов физического действия в языковых примерах русской поэзии (X - первая половина XIX вв.)

Диссертация на соискание учёты степени кандидата филологических наук по специальности 16.02.02 - русский язык

Київ, Київський університет ім. Т.Г.Шевченка 1997

Защищается на основании 3 статей и 3 тезисов докладов, отражающих результаты исследования метафорически значений древнерусских глаголов. Установлено, что глаголы физического действия образуют естественный организованный семантический класс. Возникновение переносных значений в данном классе чётко имеет системный характер и тесно связано с семантическим типом глагола.

Невзятый И. И.

Metaphorical use of physical action verbs in Old Russian poetry (X - 1st half of XIX c.)

Dissertation for the degree of Candidate of Science in Philology of the specialty 16.02.02 - Russian Language.

The dissertation is by name Taras Shevchenko, Kiev, 1997

2 articles and 3 theses reflect the contents of the dissertation: the results achieved in the study of the actual metaphorization and morphological changes of the physical action verbs of the language.

Надруковано у "Поліграфцентрі Київського університету ім. Тараса Шевченка"

252017, Київ, бульвар Т.Шевченка, 14
тел. 224-01-05

AB 37.841